

УДК 343.24

І.І. Світлак
*завідувач кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету
кандидат юридичних наук, доцент*

І.В. Скірський
*доцент кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету
кандидат юридичних наук, доцент,*

Державний примус в кримінальному праві

У статті представлено дослідження державного примусу в галузі кримінального права. Визначені ознаки покарання та інших заходів кримінально-правового впливу, що мають риси державного примусу та застосування яких передбачено кримінальним законом.

Ключові слова: державний примус, кримінальний примус, покарання, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового характеру.

И.И. Светлак
*заведующий кафедры правового регулирования экономики
и правопедения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

И.В. Скирский
*доцент кафедры правового регулирования экономики
и правопедения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

Государственное принуждение в уголовном праве

В статье представлено исследование государственного принуждения в области уголовного права. Определены признаки наказания и иных мер уголовно-правового воздействия, которые имеют черты государственного принуждения и применения которых предусмотрено уголовным законом.

Ключевые слова: государственное принуждение, уголовное принуждение, наказание, уголовная ответственность, меры уголовно-правового характера.

I. Svitlak

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Head of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

I. Skyrsky

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Docent, of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

State coercive in criminal law

Article presents a study of state coercion in criminal law, identifies signs of punishment and other measures of criminal law, with features of state coercion and application of which is provided by criminal law.

Key words: *state coercion, criminal coercion, punishment, criminal liability, measures of a criminal law nature.*

Постановка проблеми

Проблема боротьби зі злочинністю на сучасному етапі розбудови України є надзвичайно актуальною. Важлива роль у вирішенні цих проблем належить кримінальному праву. Кримінальне право реалізує основу функцію охорони суспільних відносин властивим йому методом. Для реалізації цих функцій у кримінальному праві застосовується імперативний метод, в основі якого лежать два способи впливу, по-перше, це встановлення кримінально-правових заборон вчинювати суспільно-небезпечні діяння, по-друге, закріплення в законі відповідних підстав застосування заходів державного примусу у випадку порушення заборон, передбачених кримінальним законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню різних питань, пов'язаних із правовою природою та практикою застосування заходів примусу за вчинення суспільно небезпечних діянь, присвятили свої праці такі вчені, як: Ю. В. Баулін, В. К. Гіжевський, В. О. Глушков, В. М. Горшеньов, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, О. В. Козаченко, Н. А. Мирошниченко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Н. А. Орловська, Т. О. Павлова, М. І. Па-

нов, А. А. Піонтковський, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, М. Д. Шаргородський, А. М. Ященко та ін. Але більшість проблем щодо визначення цілей примусових заходів, їх місця у системі заходів кримінального примусу, а також проблем поєднання їх з іншими заходами кримінально-правового характеру потребують подальшого вивчення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний внесок провідних учених у розробку проблематики, дослідження змісту та особливостей кримінального примусу, на наш погляд, потребує більш ґрунтовного вивчення, аналізуючи кримінально-правові санкції, для яких притаманний примус. Оскільки санкції, зазначені у нормах Загальної та Особливої частин КК України, передбачають не тільки покарання, але й інші заохочувальні заходи, в межах нашої публікації зупинимося на аналізі лише тих, що є примусовими.

Формулювання цілей статті

На підставі аналізу кримінально-правової доктрини та положень КК України дослідити особливості та сутнісні ознаки державного примусу в кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження

До державного примусу в кримінальному праві необхідно віднести покарання та інші заходи кримінально-правового характеру (медичного характеру; виховного характеру; до юридичних осіб; спеціальна конфіскація).

За ч. 1 ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [1].

З метою відокремлення такого заходу, як покарання від інших заходів кримінального примусу, вважаємо за необхідне окреслити сукупність ознак, які притаманні інституту покарання. В сучасній кримінально-правовій доктрині домінують такі характерні риси покарання:

- 1) покарання є заходом примусу;
- 2) зазначений примус застосовується від імені держави та обов'язково за вироком суду;
- 3) покарання застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину;
- 4) кримінальне покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [2, с. 205].

Слід зазначити, що даний перелік ознак не є вичерпним, їх кількість може бути значно більшою. Так, наприклад, розглядаючи різні ознаки кримінального покарання, В. М. Орлов виокремив двадцять шість ознак цього інституту [3, с. 77]. На наш погляд, змістовна характеристика ознак покарання має бути якісна (сутнісна), а не кількісна.

Досліджуючи ознаки покарання, вчені одностайно визначають його пріоритетну загальноновизнану в кримінальній науці ознаку – це особлива форма державного примусу. Щодо особливості цієї ознаки, в свій час відомий учений І. Я. Фойницький розглядав покарання як примус, що застосовується до особи, яка вчинила злочин. Даний примус може приймати різноманітні форми фізичного і психічного впливу на особу; погроза застосування здійснює

психічний, а виконання – в основному фізичний вплив; але властивість примусу належить кожному покаранню. Примус – це певні обмеження; тому будь-яке покарання спрямоване проти певного блага, що належить винному. В той же час покарання – це засіб охорони системи правопорядку [4, с. 9]. Визнання за державним примусом самостійної ознаки покарання вказує на спробу українського законодавця відмовитися від визнання кари як суттєвої властивості покарання з виведенням останньої за межі покарання [5, с. 123].

Встановлені чинним КК України окремі види покарань утворюють певну їх систему. До даної системи законодавець відніс такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військово-службовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі [1]. Цей перелік, що формує систему покарань, характеризується певною логічною завершеністю та вичерпністю.

У кримінально-правовій науці, крім законодавчого поділу (за ст. 52 КК України), представлені також й інші теоретичні класифікації видів покарань за різними критеріями (за суб'єктами – загальні та спеціальні покарання; за строками покарання – строкові й безстрокові). Усі класифікації мають не тільки науково-теоретичне значення, але і сприяють формуванню правильної правозастосовчої судової практики.

З врахуванням мети нашої публікації за основу для подальшого аналізу заходів кримінально-правового впливу нами буде використовуватися класифікація, запропонована О. В. Козаченко. Зокрема автор виділяє: 1) примусові (каральні – покарання та судимість; інші кримінально-правові заходи примусового характеру – примусо-

ві заходи медичного характеру, примусове лікування, примусові заходи виховного характеру, заходи для юридичних осіб); 2) заохочувальні (звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання) [6, с. 38-41].

Оскільки заохочувальні заходи кримінально-правового впливу лише спонукають особу до поведінки, яка дозволяє вирішити кримінально-правовий конфлікт без державного примусу, наша увага буде зосереджена на дослідженні примусових заходів.

За ст. 92 КК України, примусовими заходами медичного характеру є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь [1]. Даний примусовий захід відповідно до ст. 93 застосовується лише до осіб: 1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; 2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання [1].

Стаття 94 КК України містить три критерії, які суд має враховувати при призначенні певного виду примусових заходів медичного характеру: а) характер та тяжкість захворювання (медичний критерій); б) тяжкість вчиненого діяння (юридичний критерій); в) ступінь небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб (соціальний критерій).

Відповідно до ч. 1 названої статті до психічно хворого можуть застосовуватися, на підставі рішення суду, такі види примусових заходів медичного характеру:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом;

3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;

4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Слід зазначити, що названий перелік видів примусових заходів медичного характеру є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Щодо примусового лікування, про яке йдеться у ст. 96 КК України, то вона застосовується поряд із призначенням покарання до особи, яка має хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Щодо категорії осіб, до яких може бути застосовано примусове лікування, слід звернути увагу на роз'яснення, що міститься у Постанові Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» [7]. Зокрема, примусове лікування не може бути застосовано до осіб, що страждають на алкоголізм та наркоманію, оскільки ці хвороби є соціально небезпечними для самих цих осіб.

Ще одна відмінність заходів примусового медичного лікування, передбачених ст. ст. 92, 93 КК України, від примусового лікування, передбаченого ст. 96 КК України, полягає в тому, що заходи примусового медичного лікування здійснюються на підставі рішення суду в спеціальних психіатричних закладах, які визначені кримінальним законом, а місце примусового лікування, регламентоване ст. 96 КК України, залежить від призначеного покарання. Так, при призначенні покарання для таких осіб у вигляді позбавлення волі або обмеження волі примусове лікування проводять безпосередньо заклади медичної служби кримінально-виконавчих установ. А при призначенні іншого основного покарання – лікування таких осіб здійснюється у закладах МОЗ України.

Досліджуючи проблему кримінального примусу, варто зупинитися на аналізі правової природи примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, за умови звільнення їх від кримінальної відповідальності або звільнення від покарання. Кримінальний закон передбачає дві умови, при наявності

яких є можливим застосування до неповнолітнього заходів примусового виховного характеру: 1) неповнолітній вчинив уперше злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості; 2) є можливість виправлення такого неповнолітнього без застосування покарання [8, с. 327]. Без сумніву, звільнення від кримінальної відповідальності за правовими наслідками є більш сприятливими для забезпечення інтересів неповнолітнього.

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» визначено, що метою застосування таких заходів має бути забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися [9].

При наявності відповідних підстав і умов суд може застосувати до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, перелік яких установлений у ч. 2 ст. 105 КК України, а саме:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [1].

Слід звернути увагу на те, що в сучасній кримінально-правовій науці питання щодо визначення правової природи примусових заходів виховного характеру розглядається неоднозначно. Так, окремі вчені, заперечуючи кримінально-правову природу примусових заходів виховного характеру, зосереджують свою увагу на педагогічному характері таких заходів, у зв'язку з чим вважають, що такі заходи не містять елементу кари, не спричиняють судимості (лише обмежують волевиявлення неповнолітніх) [10, с. 8].

На нашу думку, оскільки примусові заходи виховного характеру є заходами державного реагування і кримінально-правового примусу, що визначено кримінальним законом, відповідно, їх правова природа – кримінальна, хоча має певні відмінності як особливої форми реалізації кримінальної відповідальності (вони не тягнуть за собою судимості).

У контексті дослідження кримінального примусу вважаємо доцільним проаналізувати особливий інститут сучасного кримінального права – спеціальна конфіскація. Положення щодо спеціальної конфіскації з'явилися у кримінальному законі у зв'язку з прийняттям парламентом Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [11]. Відповідно до даного нормативно-правового акта, були внесені зміни та доповнення до XIV розділу КК України.

Запровадження даного інституту в КК України не є новим. Він існує у кримінальних кодексах більшості держав світу та має тривалу практику застосування і розглядається як дієвий інструмент повернення державі незаконно привласнених активів.

Відповідно до ч. 1 ст. 96-1 КК України спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках

вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [1].

Підстави застосування спеціальної конфіскації визначені у ст. 2 і 3 ст. 96-1 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 96-2 КК України спеціальна конфіскація застосовується, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання. За ч. 2 цієї статті у разі, якщо гроші, цінності та інше майно, зазначені у пункті 1 частини першої цієї статті, були повністю або частково перетворені в інше майно, спеціальної конфіскації підлягає повністю або частково перетворене майно. Якщо конфіскація грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, на момент прийняття судом рішення про спеціальну конфіскацію неможлива внаслідок їх використання або неможливості виділення з набутого законним шляхом майна, або відчуження, або з інших причин, суд виносить рішення про конфіскацію грошової суми, що відповідає вартості такого майна [1].

Аналіз правового режиму майна, що визначений у ст. 96-2 КК України, дає підстави сформулювати певні узагальнення щодо особливостей застосування спеціальної конфіскації. По-перше, спеціальній конфіскації підлягає лише те майно, що належить особі на законних правових підставах. По-друге, спеціальній конфіскації підлягає лише майно, що використано або

може бути в подальшому використано зі злочинною метою. По-третє, вилучення майна запобігає вчиненню особою нових злочинів. По-четверте, як правило, така конфіскація сприяє наповненню державного бюджету.

Продовжуючи дослідження новел кримінального закону, які витікають із адаптації національного законодавства до європейського, при дослідженні кримінального примусу варто зупинитися на заходах кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, які передбачені у розділі XIV-1 КК України.

Підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру визначені у ст. 96-3 КК України. Аналіз цих підстав дає можливість зробити висновок, що фактичною підставою для застосування заходів кримінального примусу до юридичних осіб є злочин (ст. ст. 209, 306, ч. 1, 2 ст. 368-3, ч. 1, 2 ст. 368-4, ст. ст. 369, 369-2, ст. ст. 258 - 258-5, ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, ч. 2-4 ст. 159-1, ст. ст. 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України), вчинений уповноваженими особами (службові та інші, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи).

Вичерпний перелік заходів кримінального примусу, які можуть бути застосовані до юридичних осіб, передбачений у ст. 96-6 КК України. Кримінальний закон диференціює їх на основні (штраф і ліквідація) та додаткові (конфіскація, що застосовується лише при ліквідації юридичної особи).

Заслугує на увагу думка Н. А. Орловської, яка зазначає, що юридична особа не є суб'єктом злочину, а штраф, який застосовується до неї, не є покаранням, а є примусовим заходом – різновидом реакції на причетність до злочину. Незважаючи на очевидний фінансовий характер штрафу, ні в якості покарання, ні в якості заходу кримінально-правового характеру він не пов'язується виключно з корисливими посяганнями, тобто характер суспільної небезпеки злочину не є вирішальним для

законодавця при включенні штрафу до числа покарань/заходів, які можуть бути призначені за вчинення певного злочину/ причетність до вчинення певного злочину [12, с. 27].

При ліквідації юридичної особи застосовується такий додатковий захід кримінального примусу, як конфіскація (ст. 96-8 КК України), тобто примусове безоплатне вилучення у власність держави майна юридичної особи на підставі рішення суду.

При застосуванні вище проаналізованих заходів кримінального примусу до юридичних осіб суд повинен керуватися правилами, передбаченими у ст. 96-10 КК України: а) ступінь тяжкості вчиненого її уповноваженою особою злочину; б) ступінь здійснення злочинного наміру; в) розмір завданої шкоди, характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою; г) вжиті юридичною особою заходи для запобігання злочину. Дані правила є обов'язковими для врахування судом при застосуванні названих примусових заходів з метою об'єктивного, справедливого і ґрунтовного рішення по справі.

Наведений аналіз дає підстави визнавати заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб різновидом державного примусу та однією із форм реалізації кримінальної відповідальності, оскільки вони є кримінально-правовим інститутом (включені до змісту Загальної частини КК України).

Висновки

Проведене дослідження державного примусу в галузі кримінального права свідчить про те, що у кримінальному законі всі заходи кримінального примусу можна згрупувати: а) такі, що передбачають кримінальне покарання (ст. ст. 50, 51 КК України); б) заходи, які не мають кримінально-правового характеру, але реалізуються через кримінальну відповідальність (заходи медичного характеру; виховного характеру; до юридичних осіб; спеціальна конфіскація), що застосовуються замість покарання або поряд з ним (ст. 20, п. 2,3 ч. 1 ст. 93 КК України); в) заходи, які реалізуються поза межами кримінальної відповідальності (примусові заходи виховного характеру, що застосовуються у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності – ст. 97 КК України).

Література

1. Кримінальний кодекс України: Закону України від 05.04. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n649>.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Стрельцов Є. Л., 4-е вид. – Х.: Одіссей, 2009. – 312 с.
3. Орлов В. Н. Уголовное наказание: понятие, система, объект назначения, состав отбывания: монография. – М.: Университет им. О. Е. Кутафина (МГЮА), ЮСТИЦИЯ, 2014. – 288 с.
4. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием / Фойницкий И. Я. – Санкт-Петербург: Тип. м-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1889. – 514 с.
5. Козаченко О. В. Змістовні та суттєві властивості покарання. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9-10 жовт. 2014 р.). – Х.: Право, 2014. – С. 121-126.
6. Козаченко В. О. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. О. В. Козаченко. – Миколаїв: Іліон, 2015. – 216 с.
7. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму ВСУ від 03.06.2005 р. № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05>.
8. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юрид. вузів. – К.: А.С.К., 2001. – 347 с.
9. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму ВСУ від 15.05.2006 р. № 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.

10. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України // *Науковий огляд*. – 2017. – № 8 (40). – С. 1-25.

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 18.04.2013 р. № 222-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-18>.

12. Орловська Н. А. Штраф щодо юридичних осіб: проблеми кримінально-правової регламентації // *Новітні кримінально-правові дослідження*. – 2015. – С. 26-29.